

Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools

journal homepage: <http://farplss.org>
doi: 10.33531/farplss.2020.1.11

ISSN 2708-0994

Theoretical foundations of consciousness and self-consciousness of the individual

O. Zhuk, O. Gulbs, O. Kobets

Bogomolets NMU & Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Article info

Received 17.12.2019

Accepted 27.02.2020

Teacher of the department of
general and medical psychology
of Bogomolets NMU

Professor, Doctor of Psychology,
Professor of the Department of
Psychology,
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University.

Doctor of Psychology, Professor
of the Department of Psychology,
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University

Жук, О.В., Гульбс, О.А., Кобець,
О.В. (2020). *Теоретичні основи
свідомості та самосвідомості
особистості*. Fundamental and
applied researches in practice of
leading scientific schools, 37 (1),
71-75.

O. Zhuk, O. Gulbs, O. Kobets (2020). Theoretical foundations of consciousness and self-consciousness of the individual. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 37 (1), 71-75.

The article discusses theoretical approaches to the concept of consciousness, develops its theoretical structure, describes the role of consciousness in human life, describes the personality self-consciousness. In the context of theories of leading scientists, the problem of consciousness is revealed as a complex real phenomenon not only in psychology, but also in philosophy, physiology, sociology, studying the personality and the conditions of its functioning. It is shown that consciousness is the highest level of mental reflection and self-regulation inherent only to man as a socio-historical person. It is theoretically grounded that consciousness is the highest stage in the development of the psyche of the personality of which the following qualities are inherent: activity, dynamism, a set of sensory and mental images arising in the subject and provide for his practical activity. The systematic approach to the study of consciousness allowed us to consider it as a set of knowledge about the world around us, which has its own evaluative attitude to reality and has its own self-orientation. Analyzing the approaches to the definition of consciousness and its structure, the main components of consciousness are identified: cognitive (the totality of knowledge about the world, concept, principles, ideas) reflective (hierarchy of valuable relations to oneself and others) value-semantic (goals, motives and meanings of the activity); indicative (subjective semantic orientation). It is determined that self-awareness is a special form of consciousness reflecting the level of development of personality consciousness and its orientation. The basic characteristics of self-awareness and the content of the components of the self-image, self-real, self-past, self-future, self-ideal are revealed. It is determined that self-awareness is of great importance for the individual development of the personality, which forms the ability of the individual to be responsible for his actions.

Key words: personality; consciousness; theoretical structure of consciousness; life activity of a person; self-consciousness.

Теоретичні основи свідомості та самосвідомості особистості

Жук, О.В., Гульбс, О.А., Кобець, О.В.

У статті розглядаються теоретичні підходи до поняття свідомості, розроблена її теоретична структура, описана роль свідомості у життєдіяльності людини, дана характеристика самосвідомості особистості. У контексті теорій вчених науковців проблема свідомості розкрита як складне реальне явище не тільки у психології, а й у філософії, фізіології, соціології вивчаючих особистість та умови її функціонування. Показано що свідомість - це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції які

Volume 37, Number 1, 2020

власні тільки людині як суспільно-історичній істоті. Теоретично обґрунтована свідомість як вищий етап розвитку психіки особистості якій властиві наступні якості: активність, динамічність, сукупність чуттєвих і розумових образів що виникають у суб'єкта і передбачають його практичну діяльність. Системний підхід вивчення свідомості дозволив розглянути її як сукупність знань про навколишній світ що має своє оцінне відношення до дійсності і має свою самоорієнтацію.

Ключові слова: особистість; свідомість; теоретична структура свідомості; життєдіяльність особистості; самосвідомість.

Вступ

Вивчення свідомості входить до числа найважливіших і складних наукових проблем сучасності, тому що свідомість не тільки є фундаментальною основою людини, але як складне реальне явище важко піддається теоретизації та об'єктивації у науковому пізнанні. Проблеми свідомості є найбільш складною не тільки в психології, а й в фізіології, філософії й соціальних науках вивчаючих особистість та умови її функціонування. Особливо актуальним є вивчення психологічних підходів до формування теоретичних основ поняття свідомості та самосвідомості на сучасному соціальному етапі.

Аналіз останніх досліджень

Над проблемою свідомості працювали видатні психологи Л.С.Виготський, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія, С.Л. Рубінштейн та інші, які звернули увагу на складність розуміння свідомості та виділили її особливості [5,7,9,11].

Одним із перших розгорнуту концепцію свідомості розробив науковець Л. С. Виготський [5], який намагався визначити свідомість як основний предмет психології. Робота над розвитком концепції свідомості привела автора до визначення структури свідомості через значення та смисл, а також зумовила визначення проблематики мислення та мовлення як центральної. Дослідник виділив дві основні характеристики свідомості – цілісність і системність. Позиція вченого чітко сформульована: "Свідомість розвивається як ціле, змінюючи з кожним новим етапом свою внутрішню будову і зв'язок частин, а не як сума часткових змін, що відбуваються в розвитку кожної окремої функції" [5,с.85]. Аналізуючи структуру свідомості, дослідник розділяв її системну і смислову будову. Під системною будовою свідомості вчений розумів складну сукупність взаємин окремих функцій між собою, специфічну для кожного вікового ступеня людини. Одиницею аналізу смислової будови свідомості автором було запропоновано термін значення, який він розглядав як засіб усвідомлення. Значення розумілося як певний еквівалент операції, за допомогою якої людина мислить даний предмет [5].

Вагомий внесок у вивчення проблеми свідомості здійснив О.М. Леонтьєв [7]. Установивши соціальний генезис індивідуальної свідомості, науковець відзначав, що свідомість повинна бути осмислена не тільки як знання, але і як ставлення, як спрямованість. Свідомість визначається вченим як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, як

картина світу, що відкривається суб'єкту, в яку включається він сам, його дії та стани [7].

Основні положення теорії свідомості були сформульовані С.Л. Рубінштейном. Дослідник звернув увагу на поєднання у свідомості двох її сторін – знання та переживання, вважаючи, що свідомість – це усвідомлення особистості об'єкта, що знаходиться поза нею, яка у процесі цього усвідомлення трансформується та виступає у вигляді відчуття, думки. Автор виділив три структурні елементи свідомості: пізнання, споглядання, дія. Свідомість для нього – це "не тільки відображення, але і ставлення, не тільки пізнання, але й оцінювання" [11, с. 150].

Намагаючись визначити природу людської свідомості, О.Р. Лурія розглядав її як вищу психічну функцію, яка дає людині можливість оперувати не тільки в наочному, а й у внутрішньому плані, глибше проникаючи до сутності речей та їхніх відношень, він також відзначав провідну роль мови у формуванні свідомості людини [9, с. 98].

Ряд дослідників Абульханова К.А., Ананьєв Б.Г., Ломов Б.Ф. наділили особливу увагу розробки структурних компонентів свідомості [1,2,8]. Так К.О. Абульханова вважає, що свідомість особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії цінностей; уявлень; поглядів; переконань; мотивів; які проявляються у вчинках і поведінці моментів раціонального та емоційного [1].

Сучасні науковці Н.Ф. Шевченко, Т.М. Титаренко, В.В. Столін, Ф.Ю. Василюк розширили теоретичні підходи до поняття свідомості та її компонентів [4,12,13,15].

Мета дослідження

Проаналізувати теоретичні підходи до поняття свідомості й самосвідомості особистості та розробити теоретичну структуру свідомості.

Виклад основного матеріалу

Свідомість є особливим утворенням людини що сформувалось під час суспільно-історичного розвитку на основі праці як специфічного виду людської діяльності і є формою спрямованого психічного відображення. Важливими функціями свідомості вважаються інформаційне та орієнтувальне оцінювання явищ дійсності. Оцінювання означає підхід до дійсності з точки зору того, що потрібно людині. Ці якості свідомості сприяють формуванню регулятивно-управлінської функції свідомості та самосвідомості, що дозволяє регулювати та управляти поведінкою людини,

її діяльністю. Принцип системності будови свідомості ґрунтується на розумінні свідомості як цілісного явища, окремі функції якого перебувають у численних зв'язках і стосунках. Вирішальну роль у формуванні цієї системи Швалб Ю.М. [14] відводив соціокультурним факторам. Зв'язок наукової та буденної свідомості виявляється, у першу чергу, в історичному розвитку наукової свідомості. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий елемент для засвоєння. Дослідник вказує на те, що взаємозв'язок повсякденно-практичного та емпіричного наукового знання – найбільш очевидний, наочний зріз взаємин буденної та наукової свідомості у зв'язку з тим, що недостатньо теоретично наукового емпіричного знання в будь-якому випадку зближує його зі знанням буденним. Зв'язок наукової та буденної свідомості за розумінням Швалба Ю.М. виявляється, у першу чергу, в історичному розвитку наукової свідомості. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий елемент для засвоєння [14].

На думку Н.Ф.Шевченко, центральною ланкою свідомості особистості є її система ціннісних орієнтацій, яка визначає спрямованість діяльності особистості і є основою для вибору цілей і засобів діяльності [15]. Свідомість Т.М.Титаренко розуміє як особливий вид мислення, яке оперує не окремими категоріями, а цілими смисловими утвореннями, які органічно поєднують у собі раціональне та емоційне тлумачення [13]. Вивчаючи формування особистості в процесі суспільної праці В.В.Столін вказує, що свідомості властиве активне й цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності. [12, с. 86].

Модель структури свідомості О.М.Леонтьєва доповнив Ф.Ю.Василук який залучив до неї предметний зміст образів та слова-знаки [4]. Досліджуючи індивідуальну свідомість В.Ф.Петренко [10] подає її у вигляді багаторівневої системи, що включає як усвідомлювані, так і неусвідомлювані компоненти. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий і спрощений елемент для засвоєння. Разом зі зростанням інтелектуальності буденної свідомості відбувається процес ускладнення наукової свідомості.

Розглядаючи характер системної організації наукового та буденного знань Кадикова Т.А. вказує що однією з найбільш важливих особливостей наукового знання є його теоретичний характер. Специфіка сучасного наукового знання нерозривно пов'язана з практикою й особливо з професійною діяльністю людини, які не виключають випадковості, і часто буденну та наукову свідомість розділяють за такими ознаками: у буденній свідомості відбувається в основному лише констатація явищ, предметів діяльності людини, а наукове знання досліджує закономірності, відрізняючись високою пояснювальною здібністю [6].

Аналізуючи підходи до визначення свідомості та її структури в нашому дослідженні, ми дотримувалися поглядів О. В. Бондаренка щодо структури свідомості як вищої форми психічного відображення. По-перше, це сукупність знань про навколишній світ, отже, у структуру свідомості входять пізнавальні психічні

процеси, за допомогою яких відбувається пізнання світу. По-друге, свідомість включає самопізнання, самооцінку, самовідношення, тобто ієрархію оцінних ставлень до себе й інших. По-третє, свідомість включає цілеутворення й ціннісний компонент життєдіяльності, тобто цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності. По-четверте, свідомість включає базисне орієнтування в місці та часі. Усі ці чотири компоненти свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексію, ціннісно-смисловою й орієнтування. У структурі свідомості О.Ф.Бондаренко виділяє наступні компоненти: пізнавальний, що характеризує знання, поняття, принципи, ідеї, які виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості; оцінний, до якого належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, на які орієнтується особистість у практичній діяльності; регулятивний, до якого належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що впливають на поведінку особистості [3].

Розглядаючи різні теоретичні підходи науковців до визначення структури свідомості особистості розроблена теоретична модель структури свідомості та виділені її загальні структурні компоненти.

Розподіл за групами структурних компонентів свідомості дуже умовний, тому що в реальному житті ставлення особистості до оточуючих її людей виявляється у взаємодії всіх компонентів комплексно. Фактично ці компоненти функціонують у свідомості як єдине ціле і є взаємозв'язок мотивів та характерологічних властивостей індивіда згідно концепції кільцевої залежності між психічними властивостями особистості та її діяльністю. Відповідно до даної концепції, на думку Ломова Б. Ф., у діяльності особистості (навчання та праця) її психічні властивості не тільки виявляються, але й формуються. Він вважає, що за «кільцевою» залежністю між характером і поведінкою розкривається така ж залежність між характерологічними властивостями і свідомістю, зокрема таким її компонентом, як мотив. Саме через мотив і у мотиві відкриваються шляхи для дійсного активного формування характеру особистості [8, с. 143].

Важливішим структурним компонентом особистості є самосвідомість, яка допомагає усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності. Досліджуючи самосвідомість особистості В.В.Столін [12] дає підставу розглядати її як важливий структурний компонент особистості, завдяки якому людина здатна не тільки свідомо сприймати вплив навколишнього середовища, але й самостійно, усвідомлюючи свої можливості, визначати міру та характер власної активності, спрямованої на оволодіння соціальним досвідом і поведінкою в суспільстві. Він зазначає, що самосвідомість є особливою формою свідомості, яка відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то самосвідомість на внутрішній світ людини. За допомогою самосвідомості особистість пізнає свою сутність, а саме властивості свого характеру, пізнавальну, емоційно-вольову сферу, потреби, ціннісні орієнтації тощо. У процесі самосвідомості людина виступає одночасно суб'єктом і об'єктом пізнання. Дослідник стверджує, що генетично самосвідомість

виникає пізніше свідомості, вона з'являється на нових етапах розвитку індивіда як специфічний вияв спрямованості свідомості [12].

Психологічна сутність самосвідомості полягає в тому, що в ставленні особистості до себе закладена здатність її самовдосконалення. Пізнання своїх особливостей допомагає людині змінювати себе, корегувати свої дії, долати негативне. Самосвідомість забезпечує встановлення рівноваги між зовнішніми впливами та внутрішнім станом суб'єкта, визначає формування свідомої його поведінки. З одного боку, вона виступає результатом розвитку особистості, з іншого – регулятором цього процесу. Отже, самосвідомість поєднує пізнання та переживання. У цьому проявляється цілісність, єдність людського «Я» [12].

Психологічне значення самосвідомості полягає в тому, що кожна людина не лише пізнає, але і творить сама себе, утверджує свою самоцінність. Через самопізнання відбувається самовдосконалення особистості. Структура самосвідомості людини відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма сторонами її психічної діяльності: пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконання, самоіронія тощо; емоційної – самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення; вольової – самодисципліна, самокерування, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість тощо.

Безумовно, основна складність у вирішенні питань, пов'язаних із самосвідомістю особистості, полягає в тому, що в людини безліч власного "Я", які об'єднуються в уявний образ "Я". Структуру образу "Я" становлять такі компоненти, як Я-минуле, Я-майбутнє, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-очима інших. Окрім образу "Я", у структурі самосвідомості можна виділити наступні компоненти: цінності, ідеали, рівень вимог, уявлення про способи самооцінювання. Генетично самосвідомість виникає пізніше свідомості. Структура самосвідомості людини відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма сторонами її діяльності. Якщо свідомість орієнтована на весь світ, то самосвідомість на частину, найважливішу для людини – внутрішній світ.

Ці теоретичні підстави дозволяють представити відповідну схему багаторівневої психологічної організації особистості професіонала, в якій свідомість і професійна свідомість належать до вищого соціально-психологічного рівня розвитку особистості і посідають певне місце в ієрархічній структурі індивідуальності.

Підвищення ролі "людського чинника" в сучасних соціально-економічних умовах сприяло акцентуванню уваги дослідників на питаннях професійної самосвідомості. Цим обумовлена поява ряду наукових психологічних досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми професійної самосвідомості (Б.Ф. Ломов [8], В.Ф. Петренко [10], В.С. Столін [12]). Результати наукових досліджень дозволяють дійти висновку, що при відповідному рівні розвитку самосвідомості діяльність людини буде продуктивнішою, а це, у свою чергу, сприятиме вищому зростанню і формуванню позитивної особистісної Я-концепції. Інтегральним утворенням фахівця є, перш за

все, процес розвитку його самосвідомості, за допомогою якої він пізнає себе і ставиться до себе як до суб'єкта праці й конкретної діяльності, особистості та індивідуальності.

Компонент самореалізація розглядається нами як здійснення індивідуальних і особистісних можливостей "Я" за допомогою власних зусиль, а також у співпраці з іншими людьми. Самореалізація відіграє найважливішу роль протягом усього життєвого шляху особистості, визначаючи його в цілому. Умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де реальний образ світу й образ "Я" врівноважуються через адекватну самооцінку. Самооцінка є необхідним компонентом розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення людиною самої себе, своїх фізичних сил, розумових здібностей, учинків, мотивів і цілей своєї поведінки, свого ставлення до інших людей, самого себе. Виходячи з того, що названі компоненти є особистісними утвореннями, можна стверджувати, що проблема формування самосвідомості набуває особливого значення при включенні людини у професійно-трудова діяльність. А самосвідомість особистості професіонала, її особистісні утворення є ядром свідомої регуляції його поведінки і діяльності.

Певною мірою компонент самооцінка обумовлює визначення соціальної адаптації особистості та є регулювальником поведінки і діяльності. Формування адекватної самооцінки особистості можливе на основі самопізнання. Здатність до самопізнання особистості реалізується за допомогою сприйняття й осмислення своєї поведінки, дій, переживань, результатів діяльності. У самопізнанні співвідносяться мотиви і вчинки, одні бажання та прагнення з іншими. У результаті особистість самовизначається, виділяє для себе найбільш значущі потреби, відкриває своє "Я". Самопізнання виконує "регулюючу функцію, пов'язану з самовдосконаленням й пошуком сенсу життя" [2, с.116].

Таким чином розглянувши теоретичні підходи до проблеми свідомості особистості, запропонувавши власне бачення суті цього поняття можна зробити висновок, що свідомість це складна багатокомпонентна характеристика особистості а розглянути поняття свідомості можливо лише на основі розкриття її змісту, структури та дефеніцій. Найважливіші компоненти у структурі свідомості виділені: пізнавальні, ціннісно-сміслові, рефлексивні та орієнтовані компоненти, які знаходяться у тісній взаємодії та дають особистості цілісне відображення об'єктивної дійсності і впливають на соціально-психологічний рівень її розвитку. В цьому аспекті слід приділити увагу таким ключовим функціям свідомості як відображальна, породжувальна (творча, креативна), регулятивно-оцінна, рефлексивна, духовна та соціокультурна.

Важливим структурним компонентом свідомості особистості є самосвідомість, яка допомагає усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності, а уявлення про самого себе складає образ „Я”, структуру якого становлять компоненти: „Я – реальне”, „Я – ідеальне”, „Я – в минулому” та інші. Водночас свідомість забезпечує можливості особистості пізнавати навколишній світ, а її розвиток впливає на становлення та світогляд людини.

В сенсі індивідуального розвитку особистості велике значення має професійна свідомість яка формує здатність людини нести відповідальність за свою фахову діяльність.

Висновки

1. Дослідження показало що свідомість це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції який власний тільки людині як суспільно-історичній істоті. Свідомість особистості є вищим етапом розвитку психіки і їй властиві наступні якості: активність, динамічність, сукупність чуттєвих і розумових образів які виникають у суб'єкта і передбачають його практичну діяльність.

2. Визначено що самосвідомість є особливою формою свідомості яка відображає рівень розвитку свідомості особистості та її спрямованість. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ то самосвідомість на частину найважливішу для особистості – внутрішній світ. Основна складність самосвідомості особистості полягає в тому, що у людини безліч власного "Я".

3. Узагальнюючи різні теоретичні підходи до розуміння свідомості розроблено теоретичну структуру свідомості особистості яка містить такі основні компоненти: пізнавальні (сукупність знань про навколишній світ, поняття, принципи, ідеї); рефлексивні (ієрархія цінних ставлень до себе й інших); ціннісно-сміслові (цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності); орієнтовні (суб'єктивно смислова орієнтація).

4. Характеристика свідомості розкриває здатність суб'єкта усвідомлювати навколишній світ розрізняючи суб'єктивне й об'єктивне що забезпечують цілеспрямовану діяльність особистості.

Література / References

1. Abulkhanova K.A. Psychology and personality consciousness. Problems of methodology, theory and research of a real person / K.A. Abulkhanova. - Voronezh: NPO MODEK, 1999. - 216 p.
2. Ananyev B.G. Selected psychological works / B.G. Ananyev. - M.: Pedagogy, 1980. -- 230 p.
3. Bondarenko A.F. The basics of psychology. Textbook for students of humanitarian universities / A.F. Bondarenko. - K.: Osvita of Ukraine, 2009. -- 328 p.
4. Vasilyuk F.E. Psychology of experience / F.E. Vasilyuk. - M.: Moscow State University, 1984. - 196 p.
5. Vygotsky L.S. Development Psychology as a Cultural Phenomenon: Selected Psychological Works / L.S. Vygotsky. - Voronezh: Modek; Moscow: Institute of Practical Psychology, 1996. - 512 p.
6. Kadykova T.A. Features of the dynamics of value orientations of student psychologists: dis. ... cand. psychol. Sciences: special. 19.00.01 / Kadykova Tamara Anatolyevna. - Donetsk, 2002. -- 207 p.
7. Leontiev A.N. Activity. Consciousness. Personality / A.N. Leontiev. М.: Nauka, 1982. 340 p.
8. Lomov B.F. Methodological and theoretical problems of psychologists / B.F. Lomov. - M.: Nauka, 1984. -- 444 p.
9. Luria A.R. Language and consciousness. A.R. Luria. - Rostov-on-Don: Phoenix, 1998. -- 416 p.
10. Petrenko V.F. Psychosemantics of consciousness / V.F. Petrenko. - M.: Publishing House of Moscow State University, 1988. -- 208 p.
11. Rubinstein S.L. Being and consciousness. Man and the world / S.L. Rubinstein. - St. Petersburg: Peter, 2003. -- 512 p.
12. Stolin V.V. Personal identity / V.V. Stolin. - M.: Moscow State University, 1983. - 286 p.
13. Titarenko T.M. Krizove psychologic counseling / T.M. Titarenko. - K.: Glavnik, 2004. -- 96 p.
14. Schwalb Yu.M. Goal-setting as a phenomenon of consciousness / Yu.M. Schwalb. - K.: Stilos, 1997. -- 72 p.
15. Shevchenko N.F. Profesinna svidomist: specificity of psychological manifestation / N.F. Shevchenko. // News of the Kharkiv National Pedagogical University G.S. Frying pans. Psychology. - 2005. - No. 14. - S. 98-106.